

УДК 340.15

Тараненко Микола Григорович –

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Mykola H. Taranenko –

candidate of juridical sciences,
assistant professor of the department of history of Ukraine
Taras Shevchenko National University of Luhansk
(2 Oboronna Street, Luhansk, 91000, Ukraine)

Тараненко Микола Миколайович –

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Mykola M. Taranenko –

candidate of juridical sciences,
senior lecturer of the department of
information, commercial and administrative law
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(37 Peremohy Av., Kyiv, 03056, Ukraine)

Золота Орда та її вплив на формування і розвиток Російської державності

В статті розглядається процес формування і розвитку Монгольської імперії та її складової частини – Золотої Орди. Автори аналізують державно-політичний, суспільний лад, правовідносини золотоординського ханства та її вплив на особливості наступної генези російської державності.

Ключові слова: Золота Орда, Велика Яса, євразійська концепція, курултай, данина, баскаки, даруги, Московське царство, Київська Русь, федерати, ярлик.

В статье рассматривается процесс формирования и развития Монгольской империи и ее составной части – Золотой Орды. Авторы анализируют государственно-политический, общественный строй, правоотношения золотоординского ханства и его влияние на особенности последующего генезиса российской государственности.

Ключевые слова: Золотая Орда, Великая Яса, евразийская концепция, курултай, дань, баскаки, даруги, Московское царство, Киевская Русь, федераты, ярлык.

M.H. Taranenko, M.M. Taranenko The Golden Horde and its Influence on the Formation and Development of the Russian State

The article analyzes the process of formation and subsequent development of one of the largest territorial-administrative units of the Mongol Empire of Genghis - the Golden Horde. The authors pay special attention to the issues of the organization of state government, social structure and legal relations of this powerful nomadic feudal state. Of particular interest is also the problem of the relationship between the Golden Horde and the countries it conquered, primarily the principalities of Kyivan Rus. The authors of the article come to the conclusion that for the Russian principalities they had a vassal character based on the rights of federations, the princes receiving a humiliating label and the right to rule, the introduction of a decimal system

of dividing the population, the institution of baskakism, conducting censuses, taxing the population with tribute and numerous taxes, etc.

Under the influence of Great Yasa, similar processes took place in Russian legislation, where features of excessive cruelty (crippling punishments), collective responsibility for committed crimes, which were not characteristic of the pre-Mongol period, appeared. In the spheres of administrative, financial, and military legislation, the Mongol-Tatar influence of the concept of "treasury", the regulation of poll taxes, the population census, the organization of the pit service, etc., also began to be clearly traced.

According to the authors, after the liquidation of the Mongol-Tatar yoke, the South-Western part of Russia chose the European path of development, and the North-East took as an example the Asian form of rule of the Golden Horde. They come to the conclusion that the Muscovite Principality, and later the Russian Empire in its subsequent development, having chosen the Asian path of development, borrowed a lot from the Golden Horde in matters of state, social organization, legal relations, aggressive foreign policy. According to the authors of the article, a clear confirmation of this is the modern Russian-Ukrainian war, unleashed by the Kremlin leadership of the Russian Federation against the people of Ukraine with the aim of their complete extermination and the revival of the Russian Empire.

Keywords: Golden Horde, Great Yasa, Eurasian concept, kurultai, tribute, Baskaki, Darugi gifts, Muscovy, Kievan Rus, federates, yarlyk.

Постановка проблеми. У світовій історії було чимало явищ і подій, які суттєво вплинули на наступний розвій людського суспільства. Серед таких унікальних феноменів історичної генези людства, безсумнівно, знаходиться створена на початку 13 ст. могутня кочова імперія Чингізидів. Особливий інтерес вітчизняних і закордонних дослідників в цьому контексті викликає проблема виникнення й розвитку складової частини цього імперського утворення – Золотої Орди, її державно-правовий устрій та вплив на особливості наступної еволюції державності українського й російського народів, котрі стали об'єктами експансії агресивних азійських кочовиків.

Вказана наукова проблема набуває особливої гостроти й актуальності в наші дні на тлі загарбницької широкомасштабної війни, розв'язаної керівництвом Російської Федерації проти України. В цьому зв'язку викликає підвищений інтерес сучасних вчених розроблена ще на початку 20 ст. так звана євразійська концепція походження й розвитку Російської держави. Її представники у своїх працях наголошували, що монголо-татарське нашествя на Русь не стало катастрофою для її народів, а, навпаки, значною мірою позитивно вплинуло на формування російської державності, яка в багатьох політичних та державно-правових аспектах стала своєрідною спадкоємицею імперії Чингізидів.

Враховуючи вище викладене, вважаємо, що дана наукова проблема має актуальний характер і потребує детального розгляду.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Аналізуючи джерельну базу поставленої нами наукової проблеми зазначимо, що вона доволі обмежена. Насамперед, мова йде про дослідження вітчизняних істориків і правознавців, в яких вказана проблематика розглядається лише фрагментарно (М. Котляр, О. Русина, П. Толочко, Н. Яковенко та інші). Поза увагою більшості українських вчених, на жаль, залишилися питання суспільно-політичного устрою та правовідносин, як імперії Чингісхана в цілому, так і окремого її адміністративного підрозділу – Золотої Орди. Як виняток, варто назвати лише наукові розвідки О. Галенка, Л. Маймескулова та Г. Трофанчука, де ця проблема знайшла своє відображення. Вказані автори, не вдаючись у детальний аналіз, дають також оцінку сутності євразійської концепції походження Російської держави.

На відміну від українських вчених вказана тематика знайшла більш ґрунтовне висвітлення у працях російських істориків О. Доманіна, Ф. Нестерова, В. Каргалова, а також у підручниках й навчальних посібниках з історії держави і права Росії, авторами яких є І. Ісаєв, А. Новосельцев, А. Сахаров, Ю. Титов, А. Хохлов та інші. Названі вище науковці засуджують монголо-татарське нашествя й показують його негативний вплив і трагічні

наслідки для Київської Русі. Водночас, зазначимо, що в російській історіографії доволі поширеною, особливо в умовах сьогодення, стала так звана євразійська концепція, згідно з якою Росія внаслідок довготривалого монголо-татарського іґа перетворилася на азійську країну. На думку її представників Г. Вернадського, М. Трубецького, Л. Гумільова, І. Данилевського, К. Аксакова та інших, Російська держава, перейнявши загарбницьку політику золотоординців, стала непримиренним ворогом Заходу.

Однак, незважаючи на серйозні розходження, обидві групи російських вчених, висвітлюючи історію Російського державотворення, розглядають у ній Золоту Орду як важливий етап і визначальний фактор наступного розвитку Російської держави.

Невирішені раніше проблеми.

Враховуючи вище викладене, вважаємо, що в умовах сьогодення варто більш детально зупинитися на проблемі виникнення й розвитку Золотої Орди, організації її державного й суспільного ладу, особливостей розвитку правової системи та впливу на генезу російської держави, як спадкоємиці імперії Чингізидів.

Метою статті є аналіз державно-правового устрою держави Золота Орда та її впливу на формування і розвиток російської державності.

Виклад основного матеріалу. Могутня кочова Монгольська імперія сформувалася на початку 13 ст. Її засновником став обраний в 1206 році на з'їзді монгольської знаті – великому курултай – вождь одного з племен Тимучин, котрий був проголошений ханом усіх монголів під ім'ям Чингісхан.

Виникнення Монгольської держави було пов'язане із безперервними війнами і тому військовий елемент у її формуванні та наступному розвитку мав пріоритетне значення. Не випадково першою радикальною реформою Чингісхана була саме військова, яка полягала в значному збільшенні особистої гвардії хана – корпусу кешиктенів, до складу якого набиралися незалежно від родового походження найбільш розумні та фізично сильні воїни. Як наслідок, вже в 1206 році чисельність ханської гвардії зросла зі 150 воїнів до 10 тисяч осіб. Водночас, за рахунок «старих гвардійців» було сформовано надійний і вірний ханові

офіцерський корпус [6, с. 415]. В армії Чингісхана встановлювалася залізна дисципліна незалежно від мирного чи воєнного часу. З найбільш наближених до хана воїнів було також утворено підрозділ кебтеулов, в обов'язки якого входили як військові, так і чиновницькі функції. За рахунок нього було сформовано первинний адміністративний апарат, що відповідав за військово-господарську діяльність ханської орди.

Відаючи належне військовим реформам Чингісхана, вчені вважають, що його найбільш вагомим нововведенням стала Велика Яса – кодифікований збір законів в суспільстві, яке до цього не знало писемного законодавства. Зазначимо, що жодна стаття з моменту прийняття вказаного законодавчого акту в 1206 році не була скасована в наступний період. Велика Яса, за оцінкою дослідників, стала своєрідним становим хребтом новонародженої Монгольської держави й узаконила суворий військовий порядок, запроваджений у ній Чингісханом [6, с. 203].

Варто також наголосити, що в ході проведених реформ відбулися значні зміни в устрої монгольського суспільства. Зокрема, усі його члени втратили право змінювати кочовий спосіб життя, за воєнним зразком було запроваджено позародову десяткову систему поділу населення (на десятки, сотні, тисячі, тумени). За наказом Чингісхана створено Верховний державний суд, організовано роботу шляхової служби, поштових станцій («ямів»), сформовано апарат імперських чиновників – даруг, баскаків та ін.

За словами А. Доманіна, створену «залізом і кров'ю» імперію Чингісхана можна сміливо вважати найбільш воєнізованою державою усіх часів. За його оцінкою, основою її існування стали широкомасштабні загарбницькі війни і тому загальна мілітаризація суспільства була спрямована, насамперед, на забезпечення потреб ведення безперервної військової експансії [6, с. 212].

В числі перших підкорених Чингісханом народів стали непримиренні вороги монголів – сусідні, близькі за походженням і культурними ознаками племена татар, які на той час були беззаперечними військовими й політичними лідерами на території Монголії. Винищивши татарське військо, монгольські завойовники

зуміли доволі легко асимілювати другу частину татарського племені. Не дивлячись на це, в найближчому оточенні Чингісхана залишалося чимало дружинників татарського походження, котрі обіймали високі державні посади й відігравали провідні ролі у монгольському війську. Враховуючи природну спорідненість двох близьких за походженням і культурними ознаками народів, їх роль у формуванні і розвитку Монгольської держави, вчені-тюркологи в 20-х роках 19 ст. вирішили запровадити у науковий обіг штучне подвійне словосполучення – монголо-татари. На думку О. Галенка, така подвійна назва мешканців Монгольської імперії цілком відповідала ідеалу степових імперських державних утворень [8, с. 54-55].

Завдяки агресивній військовій політиці, що сповідував Чингісхан та його оточення, відбувається інтенсивне розширення меж Монгольської імперії. Спочатку було засновано Китай, внаслідок чого багато китайських намісників, воєначальників та вчених перейшли на службу до монгольських завойовників. Саме вони допомогли їм налагодити ефективну роботу державної адміністрації, а військо забезпечити новітніми штурмовими наступальними засобами. Згодом об'єктами нападів агресивних кочовиків стали Хорезм, Персія та Кавказ, що дало змогу монгольським військовим ордам в першій половині 13 ст. вийти на кордони Київської Русі. Захопивши північно-східні та подолавши південно-західні руські землі, військо онука Чингісхана Батия (Бату) в 1241 р. вдерлося в межі Польщі та Угорщини, спустошило Хорватію, Трансильванію, Молдавію, частину Сербії й Болгарії. Однак у березні 1242 р. Батий отримав звістку про смерть каана (верховного правителя) Угедея і тому з політичних міркувань змушений був повернутись додому. Адже за традицією царевичі-Чингізиди мусили бути присутніми на курултай під час виборів свого нового володаря. Однак, єдиній Монгольській імперії не вдалося проіснувати довго після цієї події. Батий, вважаючи свій рід скривдженим в ході виборів, не присягнув на вірність новообраному каану Гуюку, й, отаборившись в пониззі Волги заснував власну державу, що отримала назву Золотої Орди, столиця якої – Сарай знаходилася неподалік сучасної Астрахані. Варто зауважити,

що назва «Золота Орда» закріпилася за державою Батия в московських літописах з 16 ст., як пам'ять про розкішне золоте шатро ханської ставки [7, с. 374; 24, с. 66].

Окрім завойованих земель Північно-Східної Русі до кладу Золотої Орди входили території, що простяглися від р. Іртиш до причорноморських степів Криму, Кавказу та Середньої Азії. Як показали наступні події, держава, створена Батием, досягла своєї найбільшої могутності в другій половині 13 ст. – на початку 14 ст. за часів правління ханів Узбека і Джанібєка. За оцінкою дослідників, саме в цей період тут був остаточно сформований військовий, адміністративний та судовий апарат, а іслам став державною релігією. Однак в 60-х роках 14 ст. Золота Орда після смерті хана Джанібєка вступає у смугу безперервних міжусобиць, так звану «велику замянь», під час якої лише з 1360 по 1380 рр. змінилося 20 ханів [11, с.55]. Зазначимо, що саме в цей період монголо-татари зазнали нищівних поразок у битвах на Синіх Водах (1363 р.) та Куликовому полі (1380 р.), які суттєво вплинули на військову могутність Золотої Орди та остаточно зруйнування її як держави на початку 16 ст. [20, с. 163-164].

Говорячи про суспільну організацію Золотої Орди, варто наголосити, що у ній чітко простежується характерна для епохи феодалізму система сюзеренітету-васалітету. Вся земля була власністю хана, котрий наділяв земельними угіддями і пасовищами своїх найближчих родичів та підданих. Серед них виокремлювалися великі феодалі (темники, тисячники), які тримали у васальній залежності більш дрібних землевласників (сотників, десятників).

Верхівку соціальної драбини золотоординського суспільства становила кочова аристократія, так звана «біла кістка», очолювана ханом і царевичами з чисельного роду першого правителя Золотої Орди Джучи. З прийняттям іслама, який дозволив багатожонство, кількість царевичів помітно зросла, внаслідок чого значно загострилася міжусобна боротьба між ними за владу. Другу групу представників панівного класу Золотої Орди складали беки та найони – найбільш заможні землевласники, котрі отримували від своїх володінь величезні прибутки, що стновили

100-200 тисяч динарів щорічно. До третьої верстви золотоординських феодалів належали тархани, які мали середні статки й обіймали відносно незначні посади в державному апараті. Й, нарешті, останню групу панівного стану склали нукери, котрі входили до найближчого оточення свого господаря й перебували на його утриманні.

Варто зауважити, що після загарбання монголо-татарами руських земель, помітку роль в Золотій Орді відіграла православна церква, через яку вони намагалися зміцнити своє панівне становище на Русі. З цією метою в Сараї була утворена православна єпископія. Єпископ сарайський став наближеною до хана людиною, знаходився при ньому під час кочив'я й виконував його особисті доручення. Православне духовенство отримало від ханів пільгові грамоти, що звільняли його від сплати податків й виконання повинностей. Зокрема, ярлик Менгу-Теміра 1267 р. заборонив баскакам брати з духовних осіб «корм» (данину), «поплужене» (податки з плуга), «ям» (податок на поштову службу), вимагати в них надання возів, рекрутів та ремісників. Церковні землі знаходилися під охороною ханських посадовців [13, с. 253; 10, с. 68; 12, с. 86-87]. Однак з прийняттям іслама в першій половині 14 ст. значно посилюється роль мусульманського духовенства, представники якого стали обіймати важливі адміністративні та судові посади.

На відміну від правлячої верхівки золотоординського суспільства феодально-залежне від неї населення називалося «чорною кісткою». До нього відносилися рядові кочівники-скотарі (корачу) та осілі селяни-общинники, котрі сплачували різноманітні податки на користь панівної верстви Золотої Орди. Міське населення було доволі численним і включало в себе ремісників, купців й дрібних торговців. Найнижчу соціальну групу населення держави становили раби, кількість яких внаслідок ведення постійних загарбницьких воєн була значною. Варто відмітити, що монголо-татари з часом, поступово перетворювали рабів на залежних селян, ремісників, погоничів худоби.

Говорячи про організацію державного правління Золотої Орди, зазначимо, що вона була ранньофеодальною монархією на чолі з

ханом, якого оточували представники родової аристократії, котрі, в міру своїх можливостей, намагалися спрямовувати й контролювати його діяльність.

Центральним органом державного управління Золотої Орди був курултай – з'їзд монголо-татарської знаті. Він скликався для вирішення найбільш важливих питань життєдіяльності держави (вибори нового хана, організація військових походів, укладення міждержавних договорів тощо). Курултай був репрезентативно-дорадчим органом при ханові й, зазвичай, приймав рішення, які відповідали усім його забаганкам. Однак у більшості випадків хан, не прислухаючись до порад учасників курултаю, приймав рішення одноосібно, або у вузькому колі найбільш наближеної до нього родової знаті. Цікаво, що в роботі курултаю разом з чоловіками брали активну участь жінки (хатуні) – представниці правлячої золотоординської верхівки.

Особливу роль у ставці хана відігравав беклярібек («бек над беками»), котрий зосередив у своїх руках командування військом та адміністративні повноваження і був другою посадовою особою після хана. Зазвичай, цю керівну посаду обіймав старший син володаря Золотої Орди. Центральними органами управління держави були також дивани (канцелярії). Одне з провідних місць серед посадовців державного апарату посідав візир, в обов'язки якого входило керівництво урядом, адміністративно-економічні та судові питання, нагляд за збиранням податків [7, с. 375]. Серед вищих посадовців Золотої Орди варто також назвати чотирьох беків – управителів улусів, на які була поділена держава.

На зразок імперії Чингізидів, в Золотій Орді головною системою управління була десяткова організація, побудована за військовим зразком. Згідно з нею командирами десятитисячних військових загонів були темники, котрі одночасно виконували адміністративні й судові функції. Їм підпорядковувалися тисячники, сотники й десятники. Місцевими правителями були даруги й баскаки, котрі наглядали за порядком, збором данини, набором рекрутів до війська тощо.

Судочинством в Золотій Орді займалися місцеві старійшини громад та намісники хана. В часи монголо-татарського іґа на Русі місцеві

князі були підсудні вищому суду Золотої Орди. Судові позови та кримінальні провадження, сторонами яких були русичі та монголо-татари, розглядалися золотоординськими судами, суперечки, що виникали між русичами, заслуховувалися в княжих судах. З посиленням ісламізації Золотої Орди в судовому процесі окрім показів свідків і клятви стали застосовуватися тортури, кругова порука та групова відповідальність. В цей час виникають суди кадіїв та ірчугі, що діяли на основі Корану.

Основними джерелами права Золотої Орди були:

а) Велика Яса (писемне зібрання монгольських законів і звичаїв);

б) ханські грамоти, ярлики, накази розпорядження;

в) «Сокровенне сказання» - легенди про родовід Чингізидів, оповідання про нього очевидців;

г) шаріат (норми мусульманського права);

д) звичаєве право монгольських племен.

Серед них, безсумнівно, головну роль відіграла Велика Яса, запроваджена ще в 1206 році Чингісханом і розширена новими правовими положеннями його наступниками. Окрім норм звичаєвого, цивільного і кримінального права вона містила так званий «кримінальний статут», у відповідності з яким усе населення зобов'язувалося служити державі, а кожен з її мешканців займав своє чітко визначене місце у війську та податковій системі. Варто зазначити, що окремі групи населення були звільнені від кріпацької та податкової повинностей (церква, ремісники лікарі, юристи) [10, с. 72].

Вказані вище правові джерела носили синкретичний характер, внаслідок чого правові норми не були відокремлені від моральних чи релігійних. Зокрема, Велика Яса під загрозою смертної кари забороняла ординцям стрибати через стіл, посуд, багаття, купатися в проточній воді під час грози, прати одяг, не вживати їжі більше своїх співтрапезників, справляти біологічні потреби в воду чи на попіл багаття, перебувати неподалік ставки хана тощо.

Цивільне право Золотої Орди містило норми спадкового й шлюбного-сімейного права. Так, при успадкуванні майна більшу його частину отримував старший син. Втім,

батьківська юрта, господарський реманент, домашня худоба діставалися в спадок молодшому синові, котрий після одруження залишався жити разом із батьками. У відповідності із звичаєвими традиціями наречений мусив викупити свою дружину у її батьків. При цьому сума викупу була значною і вимагала доволі тривалого часу для її накопичення. Як наслідок, ординські дівчата виходили заміж у зрілому віці. Монгольське право дозволяло багатожонство й утримання наложниць. В разі смерті батька син розпоряджався долею його дружин, за виключенням своєї матері. Він мав право одружитися з ними або видати заміж за інших чоловіків [6, с. 403-407].

Система злочинів згідно Великої Яси включала в себе:

- злочини релігійні, проти моралі й встановлених звичаїв (лжесвідчення, прелюбодіяння, содомський гріх, утиск церков і духовенства тощо.);

- антидержавні злочини (порушення положень «кріпосного статуту», військової дисципліни, перетворення на раба вільного монгола);

- злочини проти життя й свободи (вбивство, переховування чужого раба, конокрадство, злісне банкрутство тощо);

В якості покарань, зазвичай, застосовувалася смертна кара, а також ув'язнення, заслання, тілесні покарання, грошові штрафи (зокрема, за вбивство мусульманина 40 золотих монет, вбивство китайця прирівнювалося вартості віслюка) [10, с. 73]. За крадіжку коня злодій мусив повернути його разом із додатком десяти таких самих коней. В разі відсутності коня злочинець мав розплачуватися своїми дітьми, а, якщо їх немає, його зарізали «як барана». За дрібні крадіжки щодо злодія застосовувалися тілесні покарання з поверненням вартості вкраденого. Окремі положення Великої Яси стосуються лжесвідцтва, порушення правил забою худоби для їжі, чаклунства та ін. За вчинення цих злочинів застосовувалася смертна кара проста чи кваліфікована (переламування хребта, задушення мотузкою, прив'язування до коней й розривання засудженого на шматки тощо).

В контекст поставленої нами проблеми, говорячи про Золоту Орду, варто розглянути й правове становище завойованих нею земель Київської Русі.

В ході загарбання руських князівств монголо-татарське військо було сильним не лише завдяки своїй могутній та швидкій кінноті, але й запозиченими у китайців осадними стінобитними й каменеметальними зброями та снарядами із загальною рідиною [13, с. 239]. В армії завойовників панувала сувора дисципліна. За втечу з поля бою смертю каралися уся десятка воїнів, уся айма – сім'я, звідки вони були родом. Панічні настрої серед супротивників сяяли жорстокі розправи монголо-татар над місцевим населенням. За словами очевидців, жителів нескорених міст вони поголовно вбивали, нещадно грабували й гвалтували. Вцілілих від страти кваліфікованих ремісників, жінок, дітей перетворювали на рабів [13, с. 245; 14, с. 198]

За оцінкою П. Толочка, на шляху Батиевих орд вцілило лише ті руські міста, якими ворогу не вдалося заволодіти. Доля ж захоплених міст (хитрістю, обманом чи силою) була, як правило, однаковою. Зокрема, Колодяжін, що капітулював після нетривалої облоги, був знищений дощенту. Усі будівлі міста загинули у вогні, населення було вирізано. Ворог не пощадив навіть дітей [19, с. 176]. Аналогічні дії були вчинені й під час взяття м. Козельська, усі мешканці якого навіть немовляти були вбиті за наказом Батия, незважаючи на брехливі обіцянки зберегти їм життя [13, с. 245-247]. У Володимирі монголо-татарські завойовники знищили все населення, заваливши тілами приміщення церков. В Києві, Чернігові, Рязані в голови закатованих мешканців були забиті металеві цвяхи [14, с. 197]. Висвітлюючи ці події, автор «Повісті про нашестя Батия» з гіркотою зазначав, що у містах, які чинили опір, населення винищувалося «поголовно – от старца и до юного, и до сущего младенца...» [24, с. 66].

На відміну від Китаю, Персії та інших раніше завойованих монголо-татарами держав, руські князівства, на думку українських дослідників О. Ярмиша, Л. Маймескулова, В. Губарева та ін., не входили до складу Золотої Орди, але, перебуваючи у васальній залежності, мусили сплачувати данину, податки, мита,

утримувати шляхи, організовувати поштові перевезення, а в ряді важливих політичних питань (призначення князя, надання в разі потреби своїх воїнів до золотоординського війська) підлягали ханській владі [23, с. 640; 4, с. 128]. За оцінкою О. Галенка, за таких умов князівства Київської Русі перебували по відношенню до Золотої Орди на становищі підлеглих конфедератів [7, с. 375]. Руські землі для збору данини та податків були поділені на 43 «тьми», причому до цієї системи числення залучалися виключно сільські райони, де данина нараховувалася у формі поземельного податку на кожен сільськогосподарську одиницю – «плуг», «соху». Місцеві мешканці підлягали оподаткуванню в залежності від отриманих прибутків [10, с. 69].

За часів правління хана Менгу розпочалися так звані переписи населення підкорених Золотою Ордою держав. В 1257 році на Русі з'явилися відповідальні за проведення перепису золотоординські чиновники даруги та «численники», котрі протягом кількох років переписали населення Суздальської, Рязанської та Муромської земель. Після проведеного перепису населення було поділено за монгольським зразком на десятки, сотні, тисячі і десятки тисяч з метою полегшення надходження податків. В ході перепису відбувся також набір рекрутів до монгольської армії. За словами Г. Вернадського до неї потрапляв кожен десятий чоловік, який проживав на підвладній Золотій Орді території. За його підрахунками, реальна чисельність адміністративно-територіальної «сотні» складала насправді 2 тисячі, а «тьми» – 200 тисяч чоловіків [10, с. 69]. Хід перепису ретельно контролювали спеціальні чиновники – баскаки (монголо-татарські воеводи), котрі мали в своєму розпорядженні каральні загони [13, с. 253; 10, с.69].

Варто зазначити, що в переважній більшості завойованих руських князівств монголо-татари залишили при владі місцевих князів. Князь, котрий претендував на правління, мав підтвердити це право отриманням від хана Золотої Орди особливого владного символу – ярлика (грамоти), який потрібно було викупити та вислужити. Починаючи з 1242 року, князі почали їздити за ярликом у ставку Орди – Сарай, де його отримання було пов'язане з великими труднощами, штучно створеними

ординськими правителями. Зокрема, князі повинні були дотримуватися принизливого монгольського етикету та язичницького ритуалу, бо відмова від нього призводила до неминучої смерті. Так, відмова виконати язичницький обряд стала приводом для вбивства в Сараї претендента на князівський престол Чернігівського князя Михайла Всеволодовича [12, с. 89]. Враховуючи це, Галицько-Волинський князь Данило Романович ціною особистого приниження виконав усі забаганки Батия і, отримавши в 1245 році ярлик на право правління, став так званим «ханським мирником». Не зважаючи на васальну залежність від Батия, Данило зумів зберегти цілісність свого князівства і не допустив присутності монголо-татарських баскаків на своїх землях [14, с. 203] Це дало йому змогу не платити Золотій Орді регулярну данину, що супроводжувалася переписом населення в інших руських князівствах [24, с. 73]

За оцінкою М. Брайчевського, в південно-західних князівствах Русі вважали, що принизливий обов'язок князів їздити у ставку Золотої Орди по ярлик на врядування доволі тяжко впливав на психологічний стан місцевої спільноти, в той час як у Північно-Східній Русі тамтешні літописці захоплено описували, яку величезну честь було виявлено монголо-татарами Олександрові Невському під час візиту до хана [2, с.61]. Більше того, за словами Л. Гумільова, в Сараї він потоваришував, а потім побратався з сином Батия Сартаком, внаслідок чого став сином хана і прийняв ханське заступництво, щоб відбити напад західних хрестоносців. Згодом, за надану ординцями військову підтримку, він жорстоко придушив в Новгороді антимонгольське повстання, надав допомогу золотоординським чиновникам провести принизливий для новгородців перепис населення й організувати збір податків на користь хана.

Після смерті Олександра Невського його сини Дмитро та Андрій, не поділивши між собою князівський стіл, розпочали міжусобну війну, в ході якої Андрій, щоб усунути від влади брата, привів в Північно-Східну Русь ординське військо, яке спалило й спустошило десятки міст і селищ, захопивши із собою чимало бранців [13, с. 255]. Наслідуючи приклад своїх верховних правителів, частина північно-східних

руських князів та великих бояр швидко знайшла спільну мову із завойовниками і, ставши на шлях колаборації, стала проводити відверто промонгольську політику [12, с. 86]. Ординці усіма засобами намагалися залучити колаборантів на свій бік і зробити їх слухняними «служебниками». Нерідко для цього використовувалися шлюби руських князів з ханськими дочками, після чого вони становилися гурганами (родичами хана) [13, с.255-256].

Оцінюючи вплив Золотої Орди на наступний розвиток державності українського й російського народів зауважимо, що вітчизняні вчені в цьому питанні однастайні. Вони категорично заперечують позитивний вплив золотоординців на процеси державотворення, на території Південно-Західної Русі. Російські ж дослідники підходять до оцінки цього історичного періоду доволі неоднозначно. Більшість представників сучасної російської історичної науки вважає, що монголо-татарське нашествя на руські землі стало трагедією для русичів. Однак, Русь, за їх словами, не підкорилася кочовикам, не стала «ординським улусом», як інші завойовані ними країни, а зуміла зберегти свою державність, культуру та віру (Ф. Нестеров, Ф. Чивіліхін, Ю. Титов, А. Хохлов та ін.) [17, с. 53]. З іншого боку, в останні роки в російській історіографії спостерігаються доволі часті рецидиви започаткованої ще в 20-х роках ХХ століття так званої євразійської концепції Г. Вернадського, згідно якої Російська держава виникла на руїнах Золотої Орди, що вона є спадкоємницею не Київської Русі, а імперії Чингізхана [7, с 72] Сучасні представники «євразійства» в Росії наголошують, що Московське царство, утворене на теренах Північно-Східної Русі, під впливом кочовиків стало азійською державою. На їх думку, воно, перейнявши загарбницьку політику Чингізхана та його нащадків, стало непримиренним ворогом Заходу. Як вважають нинішні «євразійці», саме з цього часу бере свій початок загальновідома в умовах сьогодення теза про споконвічну агресивність росіян, про те, що Росія є постійним джерелом міжнародної напруженості, «імперією зла», «батьківщиною тероризму» [17, с.53].

Варто зауважити, що не дивлячись на принципові розходження в оцінці

золотоординського іґа на Русі, сучасні російські історики змушені визнати, що Золота Орда все ж таки залишила помітний вплив на розвиток Російської держави, в якій в наступні сторіччя стали домінувати азійські деспотичні самодержавні тенденції. Зокрема, на думку І. Ісаєва, найбільш помітно вони проявилися в сфері державного управління, значно посиливши в ньому риси централізації влади та її авторитарності. [10, с.73-74]. За його словами, в Московському царстві у відповідності з «кріпосним статутом», в 16 - 17 ст. було запроваджено обов'язкову військову службу. Жорсткий порядок у сфері адміністрування, оподаткування та військової мобілізації, запозичений у монголо-татар дав змогу московським князям, а згодом царям ліквідувати старі демократичні інститути влади (народне віче, виборність посадових осіб, ряди – договори можновладців з народом) [10, с. 70]. В цих кардинальних змінах, що відбулися в Московській державі, відомий російській історик М. Карамзин бачив саме заслугу ханів Золотої Орди, котрі допомогли північно-східним руським князям подолати внутрішні чвари, удільну роздробленість, привести російські землі до єдинодержав'я [13, с. 251]

Використавши ці владні важелі у власних цілях, московські правителі вже не відчували супротиву ні з боку вічовою демократії, ні з боку боярської аристократії. Вони намагалися, передусім, посилити особисту владу, перетворивши усі стани суспільства в так звані «служилі», а свою владу в самодержавну [10, с.76] В цьому зв'язку варто додати, що внаслідок укладених шлюбів та «братання» князів і бояр Північно-Східної Русі з представниками правлячої верстви Золотої Орди, серед росіян з'явився значний прошарок нової знаті тюркського походження. Так, за підрахунками російського тюрколога М. Баскакова, з 300 досліджених ним російських прізвищ, які мали тюркське коріння, 70 належали знатним російським родинам – Аракчєєвим, Бутурліним, Ромодановським, Шереметєєвим, Ізмайловим, Баскаковим, Юсуповим, Бердяєвим, Тургенєєвим та ін. [1, С. 280].

Під впливом Великої Яси аналогічні процеси відбувалися й в російському законодавстві, де з'явилися риси надмірної

жорстокості(калічницькі покарання), колективна відповідальність за вчинені злочини, які не були характерні в домонгольський період. У сферах адміністративного, фінансового, військового законодавства також став чітко просліджуватися монголо-татарський вплив поняття «казни», регламентація подушних поборів, перепис населення, організація ямської служби тощо) [10, с. 73-74].

В цьому контексті, на наш погляд, варто окремо зупинитися на запозиченні росіянами в золотоординських завойовників військової політики, стратегії й тактики ведення військових дій, що набуло особливої актуальності на тлі сучасної широкомасштабної загарбницької війни, розв'язаної керівництвом Російської Федерації проти України. Як зазначалося вище, в ході загарбання руських земель ординці використовували багаточисленне військо, яке крім незначної кількості монголів мало в своєму складі, передусім, представників раніше підкорених ними тюркських народів – татарів, киргизів, половців, туркменів, волзьких болгар та ін., котрі відзначалися особливою жорстокістю щодо місцевого населення. Для цього, зазвичай, використовувався цинічний шантаж суперника, якого залякували страшними наслідками у разі супротиву. Нерідко кочовики вводили оборонців міст в оману, обіцяючи їм помилування у разі складання зброї. Однак після прийняття капітуляції вони підступно знищували все населення завойованих міст. В ході військової експансії на руські землі ординці не гребували мародерством, катуваннями, гвалтуваннями, вбивствами не лише чоловіків, а й жінок, старців і навіть малолітніх дітей.

Аналізуючи наведені вище історичні факти, можна зробити висновок, що монголо-татарське іґо суттєво вплинуло на наступний розвиток Російської держави. Московське царство, Російська імперія, а нині Російська Федерація чимало запозичили в золотоординців в питаннях організації свого державного управління, регулювання соціальних і правових відносин. Яскравим підтвердженням цього є неоімперські настрої нинішньої кремлівської верхівки, яка після розпаду Радянського Союзу стала на шлях відродження колишньої Російської імперії, розв'язавши загарбницьку війну спочатку проти Грузії, а потім проти України. В ході відкритої військової експансії

проти українського народу та його державності російські окупанти своєю жорстокістю, варварством, вчиненими злочинами проти людяності переконливо доводять свою спадкоємність, отриману від золотоординського ханства.

Висновки. Підводячи підсумки вище викладеному, зазначимо, що монголо-татарське нашествя на землі Київської Русі відіграло помітну роль в історичній долі українського й російського народів та створених ними різних форм державності. Як показали наступні події, Україна обрала європейський шлях розвитку, а Росія, запозичивши в золотоординців чимало самодержавних інститутів влади, обрала інший – азійський шлях, створивши власне агресивне імперське державне утворення. Загарбницька

війна, розв’язана нинішнім керівництвом Російської Федерації спочатку проти Грузії, а згодом України, ще раз доводить, що експансіоністська політика Чингізидів продовжується і в умовах сьогодення, ставши своєрідною візитною картою Кремля, який повністю ігнорує норми міжнародного права на шляху задоволення своїх загарбницьких імперських амбіцій.

Враховуючи вище викладене, вважаємо за доцільне включити в початкову програму з курсу держави і права зарубіжних країн тему, присвячену утворенню і розвитку Монгольської імперії, її складової частини Золотої Орди та їх впливу на формування Московського царства, а згодом Російської імперії.

Список використаних джерел:

1. Басакаков Н. Русские фамилии тюркского происхождения. Москва: Наука, 1979. 280 с.
2. Брайчевський М. Конспект історії України. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Знання», 1993. 208 с.
3. Вернадский Г. Начертания русской истории с евразийской точкой зрения. Прага, 1927.
4. Губарев В. К. Довідник школяра і студента. Всесвітня історія. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. 496 с.
5. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Москва, АСТ, 2018. 736 с.
6. Доманин А. А. Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его приемники. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2005. 415 с.
7. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е-Й. Київ: Наук. думка, 2005. 672 с.
8. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 7: М-О. Київ: Наук. думка, 2010. 728 с.
9. Енциклопедія історія України: У 10 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 10: Т-Я. Київ: Наук. думка, 2013. 784 с.
10. Исаев И.А. История государства и права России: учебник. 2-е изд. перероб. и доп. Москва: Юристъ 7, 2001. 768 с.
11. История государства и права России: учебник / Под. ред. Ю.П. Титова. Москва: «Проспект», 1999. 544 с.
12. Історія держави і права України. Частина І: підруч. / А. Й Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; За заг. ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. Київ: Ін. Юре, 1996. 368 с.
13. История России с древнейших времен до конца XVII века / А. П Новосельцев, А. Н. Сахаров, В. Н. Буганов, В. Д. Назаров; отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. Москва: Издательство АСТ, 1997. 576 с.
14. Котляр М. Галицько-Волинська Русь. Київ: Видавничій Дім Альтернативи, 1998. 335 с.
15. Крадин Н. Н, Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. Москва: Вост.лит, 2006. 557 с.
16. Монахова И. А. Основание Русского государства. Москва: ООО «ТД» Издательство «Мир книги», 2007. 240 с.
17. Политическая история России: Учебное пособие / отв. ред. проф. В.В. Журавлев. Москва: Юристъ, 1998. 696 с.

18. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 1998. 319 с.
19. Толочко П. П. Древняя Русь. Київ: Наукова думка, 1987. 246 с.
20. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
21. Трубецкой Н. С. Наследие Чингисхана: Москва: Эксмо, 2017. 576 с.
22. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1995. 799 с.
23. Юридична енциклопедія: В 6т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2: Д-Й. Київ: «Укр. Енцикл.», 1999. 744 с.
24. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посібник. Київ: Генеза, 1997. 312 с.

References:

1. Basakakov N. Russkyye famylyy tiurkskoho proyskhozhdennya. Moskva: Nauka, 1979. 280 s.
2. Braichevskiy M. Konspekt istorii Ukrainy. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Znannia", 1993. 208 s.
3. Vernadskiy H. Nachertaniya russkoi ystoryy s evraziyskoi tochkoj zreniya. Praha, 1927.
4. Hubarev V. K. Dovidnyk shkoliara i studenta. Vsesvitnia istoriia. Donetsk: TOV VKF "BAO", 2006. 496 s.
5. Humylev L. N. Drevniaia Rus y Velykaia step. Moskva, AST, 2018. 736 s.
6. Domanyn A. A. Monholskaia ymperya Chynhyzydov. Chynhyskhan y eho pryemnyky. Moskva: ZAO Tsentrpolihraf, 2005. 415 s.
7. Entsyklopediia istorii Ukrainy: V 5 t. / Redkol. V. A. Smolii (holova) ta in. T. 3: E-I. Kyiv: Nauk. dumka, 2005. 672 s.
8. Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. / Redkol. V. A. Smolii (holova) ta in. T. 7: M-O. Kyiv: Nauk. dumka, 2010. 728 s.
9. Entsyklopediia istoriia Ukrainy: U 10 t. / Redkol. V. A. Smolii (holova) ta in. T. 10: T-Ia. Kyiv: Nauk. dumka, 2013. 784 s.
10. Ysaev Y.A. Ystoryia hosudarstva y prava Rosyy: uchebnyk. 2-e yzd. pererob. y dop. Moskva: Yuryst 7, 2001. 768 s.
11. Ystoryia hosudarstva y prava Rosyy: uchebnyk / pod. red. Yu.P. Tytova. Moskva: "Prospekt", 1999. 544 s.
12. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Chastyna I: pidruch. / A. Y Rohozhyn, M.M. Strakhov, V.D. Honcharenko ta in.; Za zah. red. akad. Akademii pravovykh nauk Ukrainy A. Y. Rohozhyna. Kyiv: In. Yure, 1996. 368 s.
13. Ystoryia Rosyy s drevneishykh vremen do kontsa XVII veka / A. P Novoseltsev, A. N. Sakharov, V. N. Buhanov, V. D. Nazarov; otv. red. A. N. Sakharov, A. P. Novoseltsev. Moskva: Yzdatelstvo AST, 1997. 576 s.
14. Kotliar M. Halytsko-Volynska Rus. Kyiv: Vydavnychii Dim Alternatyvy, 1998. 335 s.
15. Krady N. N, Skrinnykova T.D. Ymperya Chynhys-khana. Moskva: Vost.lyt, 2006. 557 s.
16. Monakhova Y. A. Osnovanye Russkoho hosudarstva. Moskva: OOO "TD" Yzdatelstvo "Myr knyhy", 2007. 240 s.
17. Polytycheskaia ystoryia Rossyy: Uchebnoe posobyе / Otv. red. prof. V.V. Zhuravlev. Moska: Yurystъ, 1998. 696 s.
18. Rusyna O. V. Ukraina pid tataramy i Lytvoiu. Kyiv: Vydavnychyi Dim Alternatyvy, 1998. 319 s.
19. Tolochko P. P. Drevniaia Rus. Kyiv: Naukova dumka, 1987. 246 s.
20. Trofanchuk H. I. Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: Navch. posibnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 400 s.

21. Trubetskoi N. S. Nasledye Chynhyskhana: Moskva: Eksmo, 2017. 576 s.
22. Trubetskoi N. S. Ystoryia. Kultura. Yazyk. Moskva: Yzdatelskaia hruppa “Prohress”, 1995. 799 s.
23. Yurydychna entsyklopediia: V 6t. / redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. T. 2: D-I. Kyiv: “Ukr. Entsykl.”, 1999. 744 s.
24. Yakovenko N. M Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.: navch. posibnyk. Kyiv: Heneza, 1997. 312 s.